

CARMEN SANDU

DISCURS TOTALITAR ȘI MANIPULARE

TOTALITARIAN DISCOURSE AND MANIPULATION

Lucrul cel mai rău în comunism nu este opresiunea, ci minciuna. Cartea Luminiței Roșca poate fi abordată ca o extensiune a cuvintelor lui Soljenițin, în măsura în care cercetarea se concentrează asupra mecanismelor minciunii mașinăriei ideologice la nivelul discursului de informare. Lucrarea tratează modalitatea în care s-a articulat propaganda comunistă prin intermediul presei românești și conservarea schemelor de funcționare a acesteia în presa post-decembristă. Autoarea este conf. univ. dr. la Facultatea de Jurnalism și Științele Comunicării a Universității din București, iar domeniul său de cercetare se orientează către managementul informației, discurs jurnalistic, redactare și stil în textul publicistic. A mai publicat *Formarea identității profesionale a jurnaliștilor* (2000) și *Producția textului jurnalistic* (2004) și s-a implicat în structurarea curriculei de formare în jurnalism și științele comunicării.

Analiza pragma-lingvistică întreprinsă în prima parte asupra discursului jurnalistic este realizată pornind de la raportul cheie text-discurs în cadrul căruia discursul – *ca realizare individuală a limbii* poate fi conceptualizat în opoziție cu fraza, enunțul și limba¹. Poziția autoarei coincide cu cea din teoria lingvistică a lui Emile Benveniste, unde *enunțarea presupunea conversia individuală a limbii în discurs*. Însă, într-o paradigmă multidisciplinară, textul implică discursul, iar discursul – dincolo de faptul vizării unui câmp discursiv, unei categorii de locutori și unei funcții a limbajului – se instituie ca *studiu lingvistic al condițiilor de producere a unui text*.

Inventarierea conceptelor precum intenționalitate, acceptabilitate, situaționalitate, informativitate, intertextualitate, coeziune și coerență necesară unei abordări pragmatice asupra textului jurnalistic se revendică implicit de la distincția peirceană pragmatică/pragmatism, în sensul în care tratează studiul relației dintre semne și utilizatorii lor (*interpretanții* în semiotica lui Ch. S. Peirce), iar analiza pragmatică după modelul științelor comunicării se ocupă de *fenomenele lingvistice legate de punerea în situație a limbii în procesul enunțării și de relația dintre emițător și receptor*².

Carmen Sandu

Department of Systematic
Philosophy, Babeș-Bolyai
University, Cluj, Romania.
Email:

carmen.sandu@yahoo.com

Key Words:

mass media, communication,
news, discourse, pragmatic
analysis, text, propaganda,
ideology, communism,
Romanian post-communism.

Luminița Roșca, *Mecanisme
ale propagandei în discursul
de informare. Presa
românească în perioada 1985-
1995 (Mechanisms of the
Propaganda in the
Information Discourse.
Romanian Press Between
1985-1995)* (Iași: Editura
Polirom, 2006).

Relativ la finalitatea discursului comunicațional, textele publicistice pot fi definite ca *prototipuri* textuale informative, factitive, persuasive sau de seducție. Acestea din urmă devin esențiale în condițiile în care apelul către receptori poate marca decizional evoluția unei crize politice. Dacă în contextul unor sisteme politice democratice, presa devine o formă de putere socială și politică prin asumarea rolului de *tribună publică* de dezbateri în interesele cetățenilor, în cazul unor mișcări ideologice de tip autoritarist sau totalitar, presa devine o *armă politică*, “instrumentul cel mai eficient de a transmite mesajele politice care îndeamnă direct la acțiune, care mobilizează masele, prin modalități de expresie specifice propagandei”³.

Funcția cunoașterii mediatizate, de a convinge receptorii de credibilitatea informațiilor transmise, se dezvoltă în două activități discursive complementare – de a relata și de a comenta – ceea ce, după modelul teoriei argumentării și al lingvisticii discursului propus de Patrick Charaudeau, urmat de autoare, aparțin unei structuri discursive a *evenimentului comentat ca mod discursiv*⁴. Însă, dincolo de relatarea sau comentarea unui eveniment de actualitate, instanța mediatică are capacitatea de a *crea* un eveniment și de a instaura o realitate proprie discursului mediatic, o realitate care poate dubla realitatea obiectivă a evenimentului cotidian.

Posibilitatea unei lumi proprii discursului mass-media care nu numai că *narează* lumea reală, dar care este capabilă să se disocieze de aceasta, deschide noi modalități de analiză a discursului, în situația în care “pentru a trece mai ușor peste dificultățile cotidiene, oamenii au nevoie de iluzii”⁵. Astfel, finalitatea ultimă a presei de propagandă din perioada 1985-1990 a fost *persuasiunea ideologică dură*, iar acest fapt se bazează pe imperativul postulat de mass-media: “ești credibil în condițiile în care procesul de analiză a evenimentului validează încrederea receptorilor în veridicitatea informațiilor”⁶. Universul media ca sistem simbolic de reprezentări integrează evenimentul într-o *realitate parțială* prin decuparea cotidianului în raport cu anumite categorii de gândire ale receptorilor și cu un anumit univers lingvistic. Este ceea ce științele comunicării fundamentează ca *proces de evenimentializare*⁷.

Tipologiile discursului de informare vor servi ca model teoretic pentru monitorizarea unor publicații în decada 1985-1995. Coordonatele principale identificate în funcționarea presei comuniste constau în subordonarea gazetăriei obiectivelor socio-politice și cooptarea mass-media în sistemul oficial de propagandă. Relația dintre ideologia comunistă și libertatea de expresie – drept natural al individului uman – presupunea “limitarea activității de presă la tipuri de discursuri care să vină în sprijinul educației politico-ideologice, revoluționare a tineretului și a întregului popor”⁸. Controlul și aservirea totală a presei de către aparatul partidului unic se manifesta prin *monopolul* asupra resurselor materiale, financiare și umane ale presei, asupra structurii organizaționale ale redacțiilor și latura

semnificativă a modelului presei comuniste: asupra selecției, relatării și difuzării informației.

De aici, o dublă dimensiune a discursului de informare în perioada '85-'90 – conformismul, clasat printr-o arhitectură stilistică, imitație fidelă a celui din spațiul public și dublul limbaj, marcat de *lectura printre rânduri*, tehnica aluziei și a metaforizării succesive. În această paradigmă, actul de comunicare se plasează între limbajul oficial al propagandei și discursul publicistic “codat”, prin care jurnaliștii dezvoltau o formă de *complicitate tacită* între emițător și receptor. “Într-un sistem centralizat, etatizat, cum era presa comunistă, conceptul de libertate a presei nu avea nicio relevanță, iar alte valori sociale, precum accesul la informare, libertatea de exprimare, constituiau doar termeni lipsiți de sens și de relevanță în practica socială”⁹.

Militantismul presei comuniste decurgea, în principal, din discursurile oficiale sub forma lozincilor propagandistice astfel încât, funcția efectivă a acestuia era de “a vinde” prin *curelele de transmisie ale partidului* – după formula leninistă – o ideologie care nu putea fi niciodată contestată sau supusă exercițiului gândirii critice. Exemplul edificator în acest sens este publicația Scânteia – oficiosul P. C. R. monitorizat de autoare – care reprezenta adevărata “voce” mobilizatoare a ideologiei comuniste, în pofida democratizării mimate din 1977, când, la nivel oficial, cenzura presei a fost desființată.

Modelul mediatic militantist specific presei de propagandă se perpetuează și în perioada post-decembristă, când funcționa ca o formulă de jurnalism hibrid în care coexistau forme ale militantismului și propagandei cu aspecte ale expresiei jurnalistice proprii modelului liberal”¹⁰. În plus, se remarcă o potențare a “patosului revoluționar” în stilul discursului publicistic, catalogată drept o reconfigurare a luptei pentru *stărpirea regimului burghezo-moșieresc* din anii '50, însă de data aceasta, în numele luptei cu *tranziția dureroasă* și în numele noii religii – democrația. Din abundența de formule textuale extrase de Luminița Roșca din presa anilor '90, “*Dreptate, ochii plânși cer să te vadă!; Libertate, frăție, democrație reală, unitate!; Revoluția populară a învins! Acum e nevoie de rațiune, calm și vigilență în apărarea libertății și valorilor naționale*” reprezintă numai câteva mostre stilistice pentru modul în care presa românească credea iluzia unei piețe libere de circulație a ideilor.

Tirania logicii – ca proces de subordonare a gândirii critice și libertății umane prin intermediul propagandei¹¹ este substituită cu o tiranie a profitului, prin intermediul căreia presa se angaja într-o logică a comercialului, a audiențelor și tirajelor crescute care produceau rețete publicitare de succes. Fenomenul de *tabloidizare a presei* inițiat de publicațiile post-decembriste viza o politică publicitară în detrimentul informării publicului, însă funcția esențială a acestuia este înțeleasă ca “o etapă importantă în dobândirea autonomiei financiare, în acumularea de

profit, în exercițiul real al autogestionării, un exercițiu necesar într-o economie de piață aflată la începuturi”¹².

Modelul liberal de presă performează la nivel social funcția de informare, de socializare, de diversificare a mijloacelor de expresie a limbii. În contrapozitie, discursul totalitar mizează pe dezinformare – construcția unui sistem al minciunii ideologice ale cărui mecanisme conduc la anularea limbajului natural, anularea logicii, a gândirii critice și a realității înseși – pe atomizare socială – program amplu al eticii socialiste înscris într-un proces sistematic de infantilizare colectivistă și pe *desemantizarea vocabularului limbii prin anularea completă a referentului*¹³.

În acest sens, devine relevantă pentru economia lucrării analiza *dogmei maniheiste* ca mecanism propagandistic, al cărui scop este de a anula realitatea prin pervertirea limbajului și controlul gândirii critice. “Maniheismul introduce realitatea într-o mașinărie din care faptele, oamenii, ideile ies albe sau negre. Maniheismul nu permite nuanțele în gândire, de aceea, cu timpul, individul supus presiunii maniheiste nici nu le mai observă în realitate: universul devine doar universul celor două lumi posibile, lumea capitalistă (Răul) și cea a socialismului (Binele) sau, lumea celor care înțeleg că socialismul înseamnă progres și lumea trădătorilor”¹⁴. Prin simplificarea de tip maniheist, lumea se reduce în comunism la simple repere ideologice, o lume în care *sensul este substituit cu valoarea*. “Dogma maniheistă creează două paradigme *semantice* fundamentate axiologic: una a viitorului (socialism, progres, fericire, egalitate, justiție) și una a trecutului (imperialism, burghezie, exploatare, sărăcie, analfabetism”¹⁵. De fapt, aceasta nu este decât o prelungire vulgarizată a dialecticii marxist-leniniste în sfera discursului de informare.

Deși, presa românească de după revoluția din decembrie '89 conservă forme atenuate ale festivismului oratoric, reziduuri ale *cultului personalității* și programului formării *omului nou*, autoarea consideră că se produce o *redresare semnificativă a limbii naturale*¹⁶. Argumentul său se sprijină pe articolul din România liberă din 11 martie 1990 intitulat “Cui îi este frică de pronumele eu?” iar analiza de text face trimitere la substituirea în limbajul oficial de propagandă a pronumelui personal “eu” cu varianta colectivist-mobilizatoare “noi”, în care latura dialogică a comunicării este absorbită într-un “noi” totalizator prin estomparea subiectivității comunicării, fapt echivalent cu *non-comunicarea*. De asemenea, o transformare semnificativă a modelului discursului de informare este abundența informațiilor în presa românească din perioada 1990-1993, care dezvoltă o nouă formă de manipulare, *prin suprainformare*, “fenomen care diminuează capacitatea receptorilor de a discrimina informațiile în funcție de semnificație, valoare, impact”¹⁷.

În ultima parte, prin modelul de analiză pragmatică, al cărei obiectiv este identificarea construcțiilor textuale și a modurilor de organizare a materialului lingvistic aplicate în textele din categoria știrilor, autoarea constată că ideologia acționează nu prin intermediul selecției, ci prin

ierarhizarea informațiilor¹⁸, în care criteriile de evaluare țin mai degrabă de gradul de ideologizare sau de efectele în plan ideologic, decât de interesul public sau valoare de actualitate a știrii respective. Astfel, rezultatul analizei se configurează nu atât în conservarea unor tipuri de scriitură specifice limbajului rigid al propagandei, deși perpetuarea unor astfel de modele este evidentă în presa post-decembristă, ci în *apeluri, chemări, invitații la dialog* pe care jurnaliștii și le asumă în vederea re-negocierii contractului cu publicul și cu exigențele receptorilor în condițiile unei societăți îndreptate către democrație.

În plus, *anularea referentului* comunicării, program sistematic al presei comuniste aservită ideologic total propagandei de partid, devine în jurnalismul de tranziție un fapt accidental. Aceasta înseamnă nu doar “victoria informației și a divertismentului asupra opiniei și polemicii partizane”¹⁹, ci și o reînțelegere a realității și o racordare a discursului jurnalistic la temele și valorile unei societăți marcate de anomie.

Atenția chirurgicală cu care autoarea a analizat textele publicațiilor presei din anii '80 și a celei libere și, în curs de liberalizare, din anii '90, demonstrează conservarea unor repere ideologice hibridizate, care pot rezista mult timp în discursul de informare. Acestea rămân, totuși, reperele unei lumi deopotrivă demonizată și insuficient înțeleasă.

De aceea, legitimitatea demersului său teoretic constă nu atât în identificarea mecanismelor propagandei comuniste în stilul publicistic, cât în încercarea de a reface conturul unei lumi ale cărei scheme de funcționare există încă latent în imaginarul socio-cultural.

Note:

¹ Luminița Roșca, *Mecanisme ale propagandei în discursul de informare. Presa românească în perioada 1985-1995* (Iași: Editura Polirom, 2006), 13.

² Luminița Roșca, 26.

³ Luminița Roșca, 72.

⁴ Patrick Charaudeau, *Le discours d'information médiatique* (Paris: Nathan, 1997), 189.

⁵ Luminița Roșca, 98.

⁶ Luminița Roșca, 109.

⁷ Patrick Charaudeau, 106.

⁸ Luminița Roșca, 141.

⁹ Luminița Roșca, 144.

¹⁰ Luminița Roșca, 159.

¹¹ Hannah Arendt, *Originile totalitarismului* (București: Ed. Humanitas, 1994), 613.

¹² Luminița Roșca, 165.

¹³ Françoise Thom, *Limba de lemn* (București: Ed. Humanitas, 1993).

¹⁴ Luminița Roșca, 205.

¹⁵ Luminița Roșca, 206.

¹⁶ Luminița Roșca, 227.

¹⁷ Luminița Roșca, 236.

¹⁸ Luminița Roșca, 247.

¹⁹ Luminița Roșca, 351.